

КОНЦЕПТ ДВОЇСТОСТІ: ЦЕНТРИ МОТИВАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI – XIII СТ.)

Лиса Г. І.

hlysa@live.com

Київський національний лінгвістичний університет

Дата надходження 20.10.2018. Рекомендовано до друку 27.02.2019.

У статті розглянуто семантико-синтаксичні умови, що спричинили перебудову граматичного числа в українській мові, зокрема втрату двоїни як граматичної субкатегорії на матеріалі текстів старослов'янської і давньоруської мови XI – XIII ст.

Ключові слова: категорія числа, двоїна, анафорична двоїна, конструкції з двома іменами, давньоруська мова.

In article the semantico-syntactical conditions which have led to change in system of grammatical number in the Ukrainian language, in particular loss of dual number as grammatical subcategory on a material of texts of Old Slavic and Old Russian languages XI – XIII are analyzed century

Keywords: number, dual number, the repeating dual, designs with two names, Old Russian language.

Як відомо, двоїна належить до квазіуніверсалій, в основі її лежить двоїстість, яка розуміється як властивість явищ, предметів, осіб, дій мати дві протиставлені якості / складники / ознаки, існувати і бути вираженими двома формами, і субкатегорія двоїни, наявна в давньоруській та деяких інших давніх і сучасних мовах, є найбільш систематизованим, мовним вираженням семантичної категорії двоїстості в граматицізованій формі (Будунова, Степанова, 2012, с. 57–58).

В. фон Гумбольдт підкреслював якісний аспект у семантиці двоїни, на противагу попередникам, які вбачали тут кількісну семантику – значення обмеженої множинності. Парність, що становила джерело дуалісу, – це кількість, яка виступає як рід якості, зумовленої природною парністю (Humboldt, 1963, с. 67, 130–133), тобто якісна кількість, тому що парні предмети, перебуваючи в кількості двох, є якісним повторенням один одного і утворюють єдність сумісним утіленням симетричної просторової конфігурації. Інтегральний кількісний компонент у семантиці парних позначень сприяв трансформації парного числа в двоїну. Значення парності, проте, не поглиналося власне кількісним уявленням (Жолобов, 2001, с. 99–100). Двоїна іменників, які позначають парні предмети, звичайно трактується як поняття про таке поєднання двох однорідних або симетричних, пов'язаних один з одним, предметів, у якому вони не втрачають своєї самостійності і функціональної роздільності (Белић, 1932; Иорданский, 1960 та ін.), вони “реально являли собою і цілісність, і виділеність її частин. У цих опозиціях частина представлена як ‘половина’ чи ‘сторона’ речі” (Таранець, 2008). Як зазначає О. Жолобов, парні позначення становили синкрету і сумішали в собі якісне і кількісне уявлення, інакше неможливим був би вихід двоїни за межі парних позначень, розвиток власне-кількісних уявлень, що утворювало числовий ряд і згодом, генералізуючись, спричинило втрату двоїни. Предметні, речові витвори людини, якими вона себе оточила, у ході свого становлення тотально підпорядковані принципу парної симетрії як певному абсолюту (Алексеев, 1976; Иванов, 1978; Леви-Брюль, 1930; Жолобов, 2001, с. 99; Lehman, с. 309; Будунова). За даними етнолінгвістичних спостережень, саме тіло людини стало прообразом і джерелом усіх кількісних і просторових уявлень (Cassirer, 1956, с. 187), а парні частини тіла відбивали найпростіші кількісні уявлення, найтісніше пов'язані з просторовими уявленнями (достатньо пригадати такі давні одиниці виміру, як *локоть, пядь, гърсть, долоня, стопа*).

Поняття *два* і субкатегорія двоїни щільно пов'язані з ментально-мовним розумінням двоїстості загалом (Будунова). Слідом за Е. Бенвеністом та іншими дослідниками, Д. М. Будунова наголошує на розумінні концепту ДВА як розділяти / об'єднувати, цілісність / подільність, які асоціюються з парністю і двоїстістю, що можуть граматикуватися і через категорію числа (Будунова, див. ще Бенвеніст, 1971, с. 89; Elson, 1987, р. 143–144). Таким чином виникають два взаємопов'язаних типи граматичної номінації: кількісно-предметна номінація (позначення парних предметів) і лічильно-кількісна номінація – позначення двох випадкових предметів (Будунова).

О. Ф. Жолобов уважає, що формування двоїни має два центри мотивації: слово як центральну номінативну одиницю – найменування парних предметів – і речення як центральну комунікативну одиницю мови, що виявляється в прономінально-вербальних сполученнях 1 та 2 особи і залежить та генетично пов'язаний з першим типом (Жолобов). Звичайно, таку концепцію можна прийняти, але при цьому не враховується ще один тип двоїни – зв'язана двоїна, тобто двоїна у сполученнях іменника з числівником *два*, а також двоїна у сполученнях двох імен. Розмежування вільної і зв'язаної двоїни саме й визначає різні функції двох типів граматичної номінації.

Історія граматичної двоїни була виявом зміни категорійного граматичного значення субкатегорії двоїни, тобто морфологічні зміни в граматичній двоїні відбивали зміни семантичного плану і були ними зумовлені. Система числових протиставлень визначалася предметною співвіднесеністю значення числа, яка певною мірою відбиває рівень розвитку граматичної абстракції (Горшкова, 1981, с. 157). Як відомо, в історії морфологічних явищ виявлялася взаємодія двох основних тенденцій: з одного боку, уніфікація синонімічних морфологічних засобів вираження одного граматичного значення, і другого – диференціація однакових формальних засобів вираження різних граматичних значень. Перебудова категорійно-граматичних відношень у плані змісту на більш високий рівень граматичної абстракції – від вираження протиставлення *однина – двоїна – множина*, тобто конкретно-числове “*один – два – більше двох*”, до протиставлення *однина – множина*, тобто “*один – не один*”, веде до появи синонімічних морфологічних засобів у плані вираження форми, двоїна та множина втрачають колишнє оформлення одних і тих самих синтаксичних відношень. У силу дії тенденції до уніфікації синонімічних морфологічних засобів втрачається один з варіантів, зберігаючи із значенням множинності більш уживану в мовній практиці форму (Горшкова, 1981, с. 162).

Первинним значенням двоїни назв парних предметів було вираження єдності предмета, складеного з двох компонентів, тобто назви парних або симетричних органів чуття могли позначатися формою двоїни іменника, який мав значення “*орган зору*”, “*орган слуху*”, “*орган мовлення*” тощо, оскільки вони вказували “*на природну симетричну організацію людини, передавали особливості сприйняття антропологічного простору*” (Жолобов, 1991, с. 41), таким чином, значення парності таких назв було компонентом лексичної семантики, що розчинялося у значенні двоїстості (Шульга, 1982, с. 222), таким чином виступаючи диференційним критерієм протиставлення членів бінарних комплексів (термін Л. М. Степанової (2012, с. 58)). Форма двоїни таких найменувань виявлялася достатньою для вираження значення парності, двоїстості, тобто словоформа *руцѣ* і так уже позначала “*обидві руки*”, і тому вона звичайно вживалася без числівника *дѣва*, значення двоїстості вже було показане реальним речовинним значенням назв парних предметів (Тронский, 1946, с. 89). Саме уявлення про парність предмета підтримувало поняття двоїстості, чим і пояснювалася його стійкість (Іванов, 1978, с. 28). Серед назв парних предметів виділялися певні семантичні групи, у яких значення парності відрізнялося за окремими відтінками: парність складається з двох самостійних предметів, не протилежних як щось зовсім відмінне від їх єдності (*руцѣ – рука, нозѣ – нога, берега – берег* і под.), тобто два предмети, які складають певну єдність. Множина таких іменників

вказувала на невизначену роздільну множинність, у якій співвіднесення предметів за парами не зберігається; парність, що становить єдність, за межами якої окремі частини не існують, тобто єдність предмета, що складається з двох частин (напр., назви парних органів, що виражають поняття “нутрощі” – *ладвѣа, пакшѣа*, “орган зору” – *очи*). Множина таких іменників звичайно вказує на дистрибутивну множину, яка складається більш ніж з однієї парної сукупності предметів (Панфилов, 1977, с. 258); нерозчленована предметність, власне навіть не парність, а єдність, тобто один предмет, складений з двох частин (як правило, назви знарядь та інструментів, напр., *кабшѣѣ, ножѣца, ножа* тощо). Множина подібних словоформ могла бути викликана тим, що вони становили визначену сукупність складників (Шахматов, 1952, с. 23).

У результаті семантико-синтаксичних зрушень ці назви поступово набували значення “орган чуття”, “парні частини тіла однієї людини”. Стало можливим використання в одному значенні синтагм типу “*госѣ, годзѣ* + назва особи, якій вони належать” із синтагмами типу “*гоку, погу* + назва особи”, “*гоку, погу* + невизначена кількість осіб” (Белић, 1932, с. 168; Иорданский, 1960, с. 13); відбувається зведення значення вільної двоїни до позначення єдності предмета. Тобто при послідовно вираженій тричленній системі числових протиставлень, як зазначає М. Шульга (1982), значення парності виступає компонентом лексичної семантики деяких іменників; у граматичному плані значення парності розчиняється в значенні двоїстості (с. 222).

У давньоруській мові форми двоїни позначень парних предметів, виражаючи значення єдності предмета, вживалися із значенням “орган чуття, парний орган однієї людини взагалі” тоді, коли мова йшла про певну або невизначену кількість людей, тобто, за визначенням А. Белича (1899), дистрибутивна двоїна, коли до іменника у формі множини стосується парний предмет (с. 11). Тому у вивченні використання форм двоїни іменників – назв парних предметів важливого значення набуває контекст – мова ведеться в ньому про одну особу чи про багато осіб, яким приписується парний предмет, і у зв’язку із цим форма самого найменування парного предмета (множина чи двоїна). Саме співвідношення цих двох компонентів може дати уявлення про значення форм двоїни. Можливі три типи сполучень: контекст, у якому мова йде про одну особу і у зв’язку із цим форма двоїни або множини іменника, який позначає парний предмет; контекст, у якому розповідається про якусь кількість осіб, і в цьому разі можливі два варіанти форми іменника – назви парного предмета – множина чи двоїна, і, нарешті, назва парного предмета може бути вжита безвідносно до особи, узагальнено, і також може мати дві числові форми – двоїну або множину. Форми двоїни і множини іменника – позначення парного предмета в цих сполученнях протиставляється за ознакою вираженої / невираженої розчленованості множини на два (Ермакова, 1970, с. 73), таким чином, вияв значення роздільної парної множини в іменників – назв парних предметів зумовлений числом їх власників (Пете, 1981, с. 282).

Контекст першого типу, тобто такий, у якому мова йде про одну особу, якій приписується парний предмет, у старослов’янській і давньоруській мовах послідовно представлений формами двоїни іменника на позначення цього предмета і узгоджуваних з ним словоформ, напр.: *рѣцѣ твоѣ сътворѣста ма и създаста ма* (XI ПС 159)*, *подѣ твоѣма почиваѣтъ крѣлома* (XI ГБ 188), *тако очи кѣо прѣльщѣакѣа оуношо* (XI–XII СП 116), *привѣде ма въ стѣби ти роуцѣ* (XIII ЖС 35); а також: *предѣ очима кѣо крѣвь тако ничѣто же кѣсть* (1076 Зб 369), *узрѣста язвѣ гвоздинѣи на рѣку его* (XIII Тур 414), *томоу же дати на роуцѣ* (1280 ПР 132). Поодинокі випадки порушення правильного використання двоїни в контекстах, у яких розповідається про одну особу, представлені в старослов’янській та давньоруській писемності, вказують на послаблення значення двоїстості (пор.: *тако бо и пакы павѣль наоучи въздѣвище прѣподобно роуки своѣ* – XI ПТ 103; *направи на правѣи пѣть мирны ногы моѣ* – XII УЗ 20; *кѣннаго оу главы а дроугааго ногахѣ* – XII М 285; *тако аще быхѣ имѣлъ рѣки ѣдавѣлъ еѣ быхѣ* – XII–XIII Прол 173 б; *възалъ кѣмь к грѣвѣ*

серебра на свои рѣкы – 1270 ДК 38), відтворюючи процес втрати двоїни. Виняток становлять такі іменники – назви парних предметів, які споконвіку вживалися у множині. Це, як правило, слова, що називали симетричні чи парні частини тіла, які “слабо вичленовуються у складі цілого” (Жолобов, 1991, с. 42), напр.: *пазоуѣкъ, челюсти, устънѣ*. Група цих іменників, як було показано вище, досить значна. Вони могли впливати на розширення значення множини. Багатозначність таких слів, як *прѣси, грѣди, оуста, ладвнѣа, стопы, лакти* і под., що, крім позначення парного органа, могли мати і узагальнене множинне значення (напр., *плюшта / плюча* “легені” і “нутрощі”, *оуста* “губи”, “рот, орган мовлення”, *родителя* “батько і мати певної особи” та “батьки взагалі”, *прѣси / прѣси* “жіночі груди” та “грудна клітка, грудина”, *стопы* “ступні, підошви ніг”, “ноги” та “кроки”, “сліди”, *лакти* “лікть” та “міра довжини” і под.), також дозволяла вживати подібні слова і у двоїні, і в множині. Це призводило до змішування форм або ж переважного використання плуральних форм як більш загальних, а потім до поширення значення множинності на інші назви парних предметів.

Якщо мова йшла про багатьох осіб, можливі дві форми числа іменників, що позначають парні предмети, – двоїна та множина, при цьому і та, і друга форми виражають значення “роздільна парна множинність предметів, у якій співвідношення їх за парами не зберігається”. Уже в текстах старослов’янської та давньоруської писемності форми множини та двоїни в подібних умовах могли ставати синонімічними, тому навряд чи можна погодитися з думкою А. Вайана про те, що форми двоїни *рѣцѣ, нозѣ* представлені головним чином у традиційних виразах; у більш вільному вжитку вони набувають форми множини (Вайан, 1952, с. 199), оскільки одні й ті самі контексти старослов’янської мови, зокрема й давньоруської редакції, показують обидві форми, напр.: *начатѣ оумывати ноги оученикомѣ* (1057 ЄО 154 а), *начатѣ оумывати нозѣ оученикомѣ* (157), *и въствѣрзаахоу оученици коо класы.. растирающе роукама* (1092 ЄА 51), *и въствѣрзаахоу оученици коо класы.. растирающе роукама* (XII ЄМ 118), *на рѣкахоу възмѣжѣ тѣ* (XI Ас 282), *и на рѣкоу възмѣжѣ тѣ* (1057 ЄО 271 а), *въ роуки газыкомѣ* (XI АХ 25), *въ рѣцѣ винити персом* (XI ГБ 199), *въстанжѣ чада на родителя* (1057 ЄО 271 а), *прндани бждете родители и братикиѣ* (225 б), *како съгрѣши сънѣмѣ жидовескъ и како здвигну рѣкы на ба* (XI ПТ 129), *възложнша рѣцѣ на нѣса* (1057 ЄО 161 б).

На відмінності у вживанні двоїни іменників – назв парних предметів залежно від контексту, тобто від того, чи йде мова про одну особу, якій належить цей предмет, чи про якусь кількість осіб, звернув увагу А. Белич, розглядаючи двоїну у старослов’янській мові. Він відзначив, що множина переважає в тих випадках і тих контекстах, де парні об’єкти належать багатьом суб’єктам. Це явище можна було б назвати загальним правилом, якби не було цілого ряду винятків, які полягають у тому, що при іменнику у множині слова на позначення парних предметів мають форму двоїни (Белич, 1899, с. 1162, 1165]. Хоча деякі дослідники таку можливість подвійного розуміння назв парних предметів не вважають за можливе трактувати як відображення морфологічних зрушень, що відбувалися в системі двоїни, оскільки ці форми можна розглядати як семантично диференційовані: форми множини позначають множинність одиниць, а форми двоїни позначають множинність, що складається із цілих пар (Марков, 1982, с. 45; Жолобов, 1991, с. 40). Однак, напевне вони передавали відношення, що сприяли розвитку синонімії форм двоїни та множини, тобто відношень, які відігравали важливу роль у подальшій долі граматичної двоїни.

Сполучення назв парних предметів у двоїні та назви однієї особи в старослов’янській і давньоруській мовах послідовно виражають значення роздільної парної множинності, тобто розчленованості множини на два, тоді як контексти, де мова йде про багатьох осіб, у сполученні з назвами парних предметів у двоїні такого значення не несуть. Контексти з дистрибутивною двоїною двозначні стосовно до вибору числа. У подібних контекстах форми

множини та двоїни заміщали одна одну, виступали як варіанти вираження одного денотативного значення (Дегтярев, 1984, с. 10; Жолобов, 1991, с. 42). Відмінності між двоїною і множиною в таких умовах нейтралізувалися. Як відзначає В. Дегтярьов, надзвичайно продуктивне використання форм двоїни в дистрибутивно-множинному значенні стало джерелом історичного переосмислення їх у формі множини внаслідок абстрагування кількісних уявлень і узагальнення в спільному значенні множинності більш конкретних значень двоїни та множини (Дегтярев, 1982, с. 33). Широке вживання форм двоїни в дистрибутивному значенні може спричинитися функціональним використанням варіантних форм множини та двоїни, тенденцією до диференціації лексичних значень деяких парних позначень (напр., *колѣнѣ, стопѣ, пазусѣ* і под.). Нерозрізнення парного і дистрибутивного значень, за спостереженнями М. Шульги, може бути пов'язане і з фразеологізацією зворотів з деякими назвами парних іменників, напр., *вѣдати плещи* “тікати” (Шульга, 1982, с. 223), пор. ще: *сѣдѣти на колѣноу* “бути залежним від кого-небудь”, *припадати на колѣноу* “стати на коліни” та ін. (СРЯ IX 246)*.

У контексті, в якому найменування парного предмета вживається безвідносно до особи, позначаючи поняття “орган чуття”, “частина тіла, яка складається з двох частин”, у старослов'янській та давньоруській мовах можливі дві форми іменника – позначення парного предмета: двоїна та множина, які виражають значення “певна сукупна парна множинність” і поєднуються за семою “цілності та однорідності”. У таких контекстах форми множини і двоїни не протиставляються за значенням, і форма двоїни, що виражає єдність, спільність несе відтінок збірності, як і форма множини, що сприяє їх взаємозаміні, пор., напр.: *о оустнѣ радости* (XI ПТ 103), *оустнѣ бо отъверъзакмѣ съ радостнѣх оуста славать са члвчѣ прнемлющи танны хвы* (103), *въ рѣцѣ члвкомѣ* (1057 ЄО 73 г), *въ рѣцѣ чловѣчьстѣн* (134 в), *рѣкама створено* (XI ГБ 38), *не соутъ бзи творени рѣками* (XII АХ 22 зв), *на плещѣ члвческа* (1057 ЄО 79 г), *на рама чл(о)вческа* (XII ЄМ 61 а) і под. Отже, форми двоїни набувають ширшої граматичної семантики, можливості виражати значення множинності, тобто форми дуалю набувають узагальненого значення, безвідносно до реальної кількості, як і форми множини, і в цьому виявляється вихід лексичного значення парності на граматичний рівень, що відзначала і М. Шульга (1982, с. 222). Зрідка в цьому значенні може виступати форма однини найменувань парних предметів, напр.: *и вѣложю роукѣ мою* (XII ЄМ 6 б), *лопата в роукѣ его* (1057 ЄО 259 в), *простъри рѣкѣ твоѣ* (128 а), *роука прѣдающаго ма* (XII ЄМ 140 в) і под. Встановлено, що функціонування форм двоїни парних іменників у дистрибутивному значенні передувало в часі заміні форм двоїни формами множини (Соболевский, 1907, с. 186; Белич, 1899, с. 1162–1165; Шульга, 1982, с. 223).

Автори “Исторической грамматики древнерусского языка...” заперечують концепцію А. Белича стосовно ранньої втрати двоїною семантики, спираючись саме на дистрибутивне вживання форм двоїни (2001). Однак, яке б значення не вкладалося в цей контекст, скількома руками – однією, двома чи багатьма, скільки було апостолів, це не може свідчити на користь збереження значення двоїни, оскільки і форми двоїни, і форми множини використовуються в одних і тих самих контекстах. Ідея про те, що в основі двоїстості лежить збірність є головною в дослідженнях про двоїну [напр., (Белич, 1932, с. 3–17; Иорданский, 1960, с. 4–7; История..., 1978, с. 64) та ін.]. Однак, як відзначають деякі дослідники, факти давніх слов'янських мов, праслов'янські реконструкції не підтверджують того, що двоїстість базується на збірності. Об'єктивним показником збірності є сполучуваність із збірними числівниками (Дегтярев, 1982, с. 33–37; 1984, с. 10). В обстежених пам'ятках, насамперед старослов'янських та давньоруських, сполучення іменників-позначень парних предметів із збірними числівниками зафіксоване не було, форми двоїни узгоджувалися лише з числівниками *дѣва / оба*. Двоїна, позначаючи певну кількість об'єктів, а саме два, передбачає розчленованість, дискретність позначених нею предметів (Ходова, 1979, с. 84), які перебувають у взаємодії; основним значенням у цьому

разі є вираження кількості – два однорідних самостійних предмети. Збірність виражає не просту множину, а сукупність і єдність безвідносно до кількості, має якісний характер (Дегтярев, 1982, с. 35). Іменники-назви парних предметів можуть виражати збірність, сукупність, напр.: *ладвня*, *плюшга* “нутрощі”, *оуста* “рот, орган мовлення”, *родителя* “батьки, батько й мати”, однак у цьому разі вони частіше мають форми множини, як і назви знарядь та інструментів, які складаються з двох частин, лексикалізуються, позначаючи збірність і узагальненість.

Про те, що двоїна вже в найдавніших пам’ятках засвідчується послабленою, говорить і те, що вона підтримувалася при іменниках-позначеннях парних предметів числівниками *дѣва* / *оба*, тобто самої форми двоїни виявляється недостатньо для вираження значення парності, кількісного поняття “два”, напр.: *дѣвѣ рѣцѣ и дѣвѣ нозі имѣщю* (XII ЄМ 46 а), *ш(т) огна истечение ми быс обома очима мнима* (XI–XII СП 138), *пърстомъ своимъ начръте овѣ роуцѣ и овѣ тако же нозѣ кго, возбодивъ сѧ обръте томъ частѣ отъсѣченѣ имы роуцѣ и овѣ свои нозѣ* (101), *и простръте овѣ роуцѣ свои на ма .. и изатъ овѣ очн мои* (139), *дѣѣ зѣнци в очю* (XI сп. XIII–XIV ХА 16), *сего же овѣма родителкма благочьстие нарочьно* (XI ГБ 18), *дѣва малжена бѣста оу царѧ нѣкоего въ чьсти велнцѣ* (Const сп. XIV – Сл.ст.сл.яз, т. 2, 183). Особливо показовим у цьому стосунку є приклад з ХА, де іменник ужито у формі множини без числівника і у формі двоїни при числівнику *оба*: *приде козелъ и до овна, рогы имоущю и суровъ бы(ст) и нападе на овна и скроушн кмоу рога оба* (XI сп. XIII–XIV ХА 281).

Певну підринову роль у руйнуванні парадигми двоїни відігравали омонімічні форми двоїни та множини іменників, зокрема колишніх і-основ та приголосних основ – це назви парних предметів типу *голѣни*, *брѣви* або іменники з числівником *дѣва* колишніх і-основ та приголосних основ ч., ж. р., у наз.-зн. дв. та наз. мн. Така омонімія дозволяла варіантне узгодження прикметників та дієслів з подібними назвами за формою множини чи двоїни, що сприяло переосмисленню форм двоїни як форм множини [див. ще (Шульга, 1982, с. 229–230)]. Таку саму роль могла відігравати взаємодія і взаємовплив різних типів відмінювання, перегрупування їх і утворення нових числово-відмінкових парадигм (напр., *дѣва дѣни* – *дѣва дѣна*, *дѣва сыны* – *дѣва сына*, *дѣвѣ мѣстѣ* – *дѣва мѣста* і под.), взаємовплив твердого і м’якого різновидів іменників ж. р. колишніх в-основ з історичною кореспонденцією -и (типу *дѣвѣ землѣ* – *дѣвѣ земли*, *дѣвѣ доушѣ* – *дѣвѣ доуши* і под.).

О. Ф. Жолобов (1991) висловив думку про те, що відхилення від ідеального зразка-реконструкції у використанні форм двоїни, статистично незначних у давній період і стосовних до процесів семантичної диференціації, не можна вважати свідченням троїстої числової парадигми в живій мові (с. 40). Однак із цього приводу більш переконливим видається міркування М. Ремньової про те, що матеріал грамот та РП, пам’яток ділової писемності XII – XIII ст. дозволяє припускати, що давньоруська мова XII ст. вже не знала живої граматичної категорії двоїни, пам’ятки, орієнтовані на живе мовлення використовують лише форми множини; і хоча вживання дуальних форм є нормою пам’яток книжно-писемної мови, але помилки у використанні форм множини та двоїни, функціонування цих форм на правах варіантів свідчить про те, що в цей час дуаль не був живою категорією, оскільки вільне варіювання таких форм можливе лише тоді, коли вони збігаються за змістом; назви парних предметів і сполучення з числівниками *дѣва* / *оба* ще довго будуть уживатися переважно у двоїні, чергуючись з помилковими написаннями, на правах фразеологізмів, узвичаєних використань (Ремнева, 2003, с. 64).

Кількісно-іменні сполучення з числівником *дѣва* / *оба*, як зазначалося вище, теж досить рано втрачають значення дуальності, про що свідчить пряма заміна форм двоїни іменника при числівнику *дѣва* / *оба* формою множини (напр., *дѣва попы* – XII УЗ 108 в; *з овѣма*

береги – XIII ЄХ 8 та ін.). Наявність сполучень з формами двоїни при числівниках, що мали у своєму складі компонент *два* (Жолобов 2001; Леви-Брюль 1930; Панфилов, 1977 та ін.), свідчать про узгоджувальний характер її форм. А. Белич відзначав, що форми двоїни при числівниках типу *дѣва на десѣте* являють собою просте узгодження з *дѣва* у складеному числівнику (Белич, 1899, с. 1161)], хоча, очевидно, треба брати до уваги й те, що на цей час елементи складених числівників мають ще своє власне значення і відзначаються лексичною самостійністю. Напр.: *дѣвѣ на десѣте лѣтъ* (1057 ЄО 66 б; 1092 ЄА 32) та *лѣтъ две на десѣте* (XI ЄР 2 а); *вбанадесѣте псалма* (XII ЖФ 20), *бѣ с нимъ ві бѣсъ* (1219 ЖН 122 зв), *сына ві та снвъ ві* – в ПВЛ за сп 1377 (234 і 119 відповідно).

Узгоджувальний характер двоїни може бути підтверджений прикладами типу *двѣ чадѣ* (Є-ХІІ/2/ 40 зв; ХІІІ ЖС 459), *двѣ завѣсѣ* (459), хоча тут можливий і вплив твердого різновиду в-основ [див., напр., (Іванов, 1978, с. 185; Шахматов, 1957, с. 231)].

З числівниками *три*, *чѣтыре* старослов'янські та давньоруські текстти послідовно засвідчують форми множини, напр.: *три лѣта* (1057 ЄО 277 а), *трѣ словеса* (ХІ ГБ 144), *три срацины* (ХІ–ХІІ СП 254), *дни три* (ХІІ АХ 43 зв), *три соуботы* (17 зв), *три брѣмена* (ХІІІ ЖС 39), *три браты* (ХІІІ 192; 1280 НК 573), *чѣтыри черньцѣ* (ХІІІ ЖС 185) та ін. Характерний у цьому стосунку приклад з ПР 1280 р.: *аще кто възмѣтъ два рѣза тѣ то взати кмоу исто. Паки ли възмѣтъ три ризы то иста кмоу не взати* (127). Проте можливе і змішування двох типів конструкцій, пор.: *трѣ слѣпца* (ХІ–ХІІ СП 137), *три свѣдителя* (ХІІ УЗ 264 г), *.д. гривне* (1270 ДК 26), *.г. гривнѣ* (1280 ПО 51, 53, 54), *за .г. м(с)ца* (ХІ сп. ХІV–ХV 16). Значну кількість подібних прикладів дають новгородські берестяні грамоти ХІ–ХІІІ ст., напр.: *.д. коунѣ*, *.г. на .і. коунѣ* (ХІ РГБ 526), *три на дѣсте рѣзанѣ* (ХІІ № 84), *.д. рзнѣ* (160), *(.д) гривнѣ* (240), *.г. кѣнѣ* (516), *.д. попомѣ* (ХІІ–ХІІІ № 60), *.г. рзне*, *.г. нгтѣ* (609), *въ .д. рѣзанѣ* (438) та ін. [див. ше (Зализняк, Янин, 1986, с. 138)]. Деякі дослідники вбачають у подібних випадках не наслідки руйнування граматичної двоїни, а результат взаємодії твердого – м'якого різновидів шляхом узагальнення флексії *-ѣ*, відзначаючи, що форми на *-ѣ* від іменників з твердою основою фіксується переважно в пам'ятках західної і північно-західної писемності (Йорданиди, 1985, с. 185; Шульга, 1984, с. 233). Однак треба зазначити, що ті самі НГБ засвідчують випадки з формами множини на *-ѣ*. *.д. грини* [!] (318), *трѣ грѣвоны* (366), хоча ці грамоти належать до ХІV ст. Змішування форм двоїни та множини при числівниках три – чотири засвідчується в грамотах і для іменників ч. та с. р.; пор.: *.г. рѣблѣ* (154), *по .г. рѣблѣ* (65), *дѣва лѣта* (к. ХІІ 113), *полотенеца со дѣва* (ХІІ–ХІІІ 439).

Злиття двох типів конструкцій з іменниками с. р., коли з числівниками *дѣва*, *три*, *чѣтыре* вживається одна форма іменника, може розглядатися як аналогія до ч. р., якщо і іменник, і числівник набувають однієї форми, спільної з ч. р., напр.: *два поприца* (ХІ сп ХІІІ–ХІV ХА 16), *два села* (1270 ДК 38), однак поява в тих самих текстах (напр., *.г. поприца* – ХА 21, *.д. блюда* – НГБ 264) множинних конструкцій може, очевидно, вказувати на процес “синтаксичної і морфологічної перебудови кількісних сполучень” (Зализняк, Янин, 1986, с. 139). Про те саме свідчить і поява дуальних форм при числівниках *три*, *чѣтыре* в іменників ч. р., тобто уподібнюються два типи конструкцій в одному значенні множини. На вирівнювання числівникової парадигми вказує використання числівника у формі ч. р. з іменником с. р.: *оба свѣтила* (1156–1163 Стих 72 зв). Одним із джерел змішування форм двоїни та множини були конструкції т. зв. dvandva – конструкції з іменами пари-двійці святих, де порушувалося узгодження за відмінками та числами, напр.: *стѣма безмезникома коузьмы и дѣмьана* (ХІ ЄР 1 а), *къ стѣма мчнкома бориса и глѣба* (ХІІ–ХІІІ УЗ 22 в), *посла къ правѣдникомо ноакима и аньнѣ* (ХІІ–ХІІІ Прол 82 б), *при декни и валернанѣ ц(с)рема* (70 в); К. Ліукконен наводить ряд подібних прикладів за списками ХІІ–ХV ст. (Liukkonen, 1973, с. 160–161).

Отже, в ранній писемний період, засвідчений пам'ятками старослов'янської та давньоруської мов, кількісно-іменні конструкції з числівниками **дѣва, оба** загалом послідовно зберігають форми двоїни. Проте вже ці тексти відбивають певні ознаки руйнування цілісного значення дуальності, зокрема у формах узгодження іменника з числівником, заміну форм двоїни середнього роду формами чоловічого роду, спільними з множиною, а також і пряму заміну форм двоїни формами множини з XI – XII ст., змішування двох типів узгодження – при числівниках **дѣва, оба** та при числівниках **трик, четыре**, появу на цій основі синонімічних конструкцій. Це, можливо, підтверджує припущення А. Белича про те, що ще в дописемний період іменники у сполученні з числівниками *dъva, dъvѣ*, хоча ще й уживалися у формі двоїни, проте від іменників з формами вільної двоїни одержували множинне значення і носили характер простого узгодження за формою числівника (Белич, с. 181–182).

Типи узгодження в атрибутивних і предикативних словосполученнях також відбивають процес втрати значення двоїстості іменників на позначення парних предметів у сполученнях з числівниками **дѣва, оба** та в конструкціях з двома іменами. Як і особові форми дієслова, прикметники та неособові займенники є свого роду показниками значення розчленованості множинності на два, виражене формою двоїни іменника, до якого ці прикметники чи займенники є означеннями. Уживання форми множини означень свідчить про зміни граматичного значення форми двоїни означуваного ним іменника. Форми двоїни, як і множини, сигналізують про розчленованість множини взагалі, а не про розчленованість на два. Такий тип порушення в узгодженні форм іменника – прикметника становить перехід до поширеної в пам'ятках одночасної заміни форм двоїни прикметника-означення та означуваного іменника формами множини. Атрибутивні та предикативні словосполучення, в яких іменник – назва парного предмета або іменник з числівником **дѣва** вжитий у формі двоїни, а узгоджувані з ним слова – множини, не виражають ознаку розчленованості множини на два, як і словосполучення, в яких усі елементи мають форму множини, хоча мова йде про парні або два предмети. Форми множини узгоджуваних слів указують на синонімічність форм двоїни та множини в таких сполученнях. Свідченням вираження синонімічних відношень форм множини та двоїни узгоджуваних слів можуть виступати і конструкції з двома іменами, пов'язаними сполучником (або без нього), що виконують роль однорідних підметів або додатків. Можливість подвійного узгодження – формально-граматичного та змістового (логічного) при таких лексично неоднорідних підметах – дозволяла подвійне трактування числового значення узгоджуваних слів і його формального вираження, що сприяло розхитуванню значення двоїстості.

Виходячи з того, що двоїна, як і множина, передбачала розчленованість позначуваних нею предметів, припускають, що двоїна можлива за наявності в мові уявлення про розчленованість, тобто за умови існування множини, протиставленої однині; обов'язкова співвіднесеність з формами однини, що виражали одиничність, була умовою функціонування множинних форм і форм двоїни (Панфилов, 1977, с. 25; Ходова, 1971, с. 84; Дегтярев, 1982, с. 36). Таким чином двоїна і множина опиняються по один бік опозиції однині, взаємно не заперечуючи одна одну. Взаємодія форм двоїни та множини, переосмислення дуальних форм, руйнування їх зв'язку з реальним значенням конкретної двоїстості, спричинили поступове розчинення давньої двоїни в субкатегорії множини, яка могла позначати будь-яку кількість предметів, зокрема і два.

***Примітка:** Умовні позначення див.: *Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI – XIII в.* (1987). Проспект. К. С. 51–55; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV) вв.* (1988) / под ред. Р. И. Аванесова. Москв. С. 28–68.

Література

Алексеев В. П. (1976). *К происхождению бинарных оппозиций в связи с возникновением отдельных мотивов первобытного искусства.* Новосибирск.

- Белић А. (1932). *О двојни у славенским језицима*. Београд.
- Белич А. (1899). К двойственному числу в старославянском. *Изв. ОРЯС АН*. Спб, Т.4, кн.4, 1159–1191.
- Бенвенист Э. (1971). *Общая лингвистика*. Москва.
- Будунова Д. М. О семантике двойственного числа [Электронный ресурс]. Взято з : pandia.ru, с.
- Вайан А. (1952). *Руководство по старославянскому языку*. Москва.
- Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. (1981). *Историческая грамматика русского языка*. Москва : Высш. школа.
- Дегтярев В. И. (1982). Собираемость и категория числа в славянских языках. *Вопр. языкознания*, 4, 92–101.
- Дегтярев В. И. (1984). *Категория числа в славянских языках (историко-семантическое исследование)* (Автореф. дисс. докт. филол. наук). Ленинград.
- Ермакова М. И. (1970). Двойственное число в серболужицких языках (на материале памятников XV – XVIII вв.). *Исследования по серболужицким языкам* (с. 44–110). Москва: Наука.
- Жолобов О. Ф. (1991). Древнерусские модификации “божественных dvandva” по материалам Успенского сборника XII-XIII вв. *Древнерусский язык домонгольской поры* (с. 193–211). Ленинград.
- Жолобов О. Ф. (2001). Древнеславянские числительные как часть речи. *Вопр. языкознания*. № 2, 94–110.
- Жолобов О. Ф. Типология двойственного числа и образ мира. *Языковая семантика и образ мира*. Взято з : mg70.kpfu.ru
- Жолобов О. Ф., Крысько В. Б. (2001). *Историческая грамматика русского языка: Двойственное число*. Москва : Азбуковник.
- Зализняк А. А. (1996). Новгородские берестяне грамоты. *Янин В. Я., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте* (с. 89-309). Москва.
- Иванов В. В. (1978). *Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем*. М.осква : Сов. Радио.
- Иорданиди С. И. (1985). Формы именительного множественного существительных типа *горожанинъ, родитель, мытарь* в истории русского языка. *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1982* (с. 247–265). Москва.
- Иорданский А. М. (1960). *История двойственного числа в русском языке*. Владимир.
- Історія української мови. Морфологія (1978). К. : Наук. думка.
- Леви-Брюль Л. (1930). *Первобытное мышление*. М. : Атеист.
- Марков В.М. (1982). Заметки по истории русского языка. *Проблемы исторического языкознания*. Вып. 2. История русского языка: Среднерусский период (с. 39-48). Ленинград : Изд-во ЛГУ.
- Панфилов В. З. (1977). *Философские вопросы языкознания*. Москва : Наука.
- Пете И. (1981). Употребление числовых форм имен существительных, обозначающих парные предметы в русском и венгерском языках. *Studia Russica*. Budapest. N IV, 279–293.
- Ремнева М. Л. (2003). *Пути развития русского литературного языка XI – XVII вв.* Москва : Изд-во Моск. ун-та.
- Соболевский А. И. (1907). *Лекции по истории русского языка*. Москва.
- Степанова Л. Н. (2012). О семантической категории двойственности в русском языке. *Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия : Филология. Социальные коммуникации.* – Т. 25 (64), № 1, ч. 2, 56–63.
- Таранець В. Г. (2008). *Діахронія мови : Збірка статей*. Одеса : Друкарський дім.
- Тронский И. М. (1946). К семантике множественного числа в греческом и лагинском языках. *Уч. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук*. В. 10, 53–72.
- Ходова К. И. (1971). *Падежи с предлогами в старославянском языке*. Москва : Наука.

- Шахматов А. А. (1957). *Историческая морфология русского языка*. М. : Учпедгиз.
- Шульга М. В. (1984). К истории морфологической координации е – і в русском склонении (формы двойственного числа). *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1981* (с. 228–252). Москва : Наука.
- Шульга М. В. (1985). К истории грамматического выражения значения парности в русском языке. *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1982* (с. 218–247). Москва : Наука.
- Cassirer E. (1956). *Philosophie der symbolischen Formen. T. I: Die Sprache*. Darmstadt.
- Elson M. J. (1987). An interpretation of the evolution of the Dual in South Slavic. *Wiener Slavistischer Almanach*. Bd. 19, 143–144.
- Humboldt W. von (1983). Über den Dualis (1827). *W. von Humboldt. Werke. Bd. 3: Schriften zur Sprachphilosophie*. Darmstadt.
- Lehmann W. Ph. (1988). “The divine twins” or “The twins... divine”? *Languages and cultures*. Berlin; New York; Amsterdam.
- Liukkonen K. (1973). Das Götterdvandva im Slavischen. Versuch einer Erklärung des sog. Genetiv-Akkusativs. *Scando-Slavica*. T. XIX, 249–253.